

Hevesi Tímea Mária

SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

ORCID:0000-0002-2727-8200

Praktikus szimbólumok – Az archetipikus szimbólumok funkcióinak nyomában

Absztrakt

Tanulmányunkban arra a kérdésre igyekszünk választ találni, hogy milyen módon segíthetik a szimbólumok a fenntartható társadalom kialakítását, s milyen lehetőségeket nyújthatnak az új kihívásoknak való megfelelés terén. Környezetelemzők szerint a sebezhetőség (vulnerability) csökkentésében kiemelten fontosak az anyagi dolgukban nem megragadható (intangibile) örökségelemek, melyek közé sorolhatók a szimbólumok is. Kutatásunkban azon archetipikus szimbólumokat vizsgáljuk meg, melyeket a gyakorlati (például a pedagógiai, pszichológiai) munka során is alkalmazhatónak vélünk.

Egyrészt, az archetipikus szimbólumok alkalmazhatóságával kapcsolatban áttekintjük a hazai és a nemzetközi szakirodalomban fellelhető kutatásokat, döntően a 2000. évtől napjainkig tartó időszakot szemlélve. A hazai és nemzetközi kutatások eredményei alapján az archetipikus szimbólumoknak elemezzük a jelentéstartalmait, majd kiemelünk néhányat az általánosan jellemezhető funkciói közül. Emellett példákat keresünk az archetipikus szimbólumok alkalmazásának lehetőségeire, gyakorlati példákon keresztül szemlélve azok vulnerabilitását, azaz válaszadási és helyreállítási képességét. Másodsorban, kísérletet teszünk egy archetipikus szimbólumokat összegyűjtő szimbólumleltár összeállítására, mely során – előre megállapított kritériumoknak megfelelően – kvalitatív tartalomelemzés módszerével vizsgáljuk meg a szimbólumtárakban található szimbólumokat. Célunk, hogy a gyakorlatban is alkalmazható, praktikus szóval jelölhető archetipikus szimbólumok közös funkcióit (például: életerőt adó, újjászületést segítő) megfogalmazzuk, majd ezen funkciókat a mai kor igényei alapján újrafogalmazzuk (például: motiváló, újrakezdést támogató).

Kutatásunk alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy az archetipikus szimbólumok vulnerabilitása megfelelő, mert lehetőséget ad az új kihívásoknak való megfelelésre. Munkánk összegzéseként megállapíthatjuk, hogy az archetipikus szimbólumok olyan örökségelemek, melyeket a közösségek nemzedékről nemzedékre egyrészt átörökítenek, másrészt ezen örökségelemeket – a kollektív tudattalan feltételezésén alapulva – az ember születésétől fogva birtokol. Ezek az archetipikus képek, a jelen kor igényeihez igazítva alkalmazásukat, alakítják az identitásunkat és biztosítják a generációk közötti folyamatoság érzését.

Kulcsszavak: archetipikus szimbólumok, archetipikus szimbólumleltár, gyakorlati alkalmazás

Abstract

Practical symbols – Tracing the functions of archetypal symbols

In our study, we seek to answer the question of how symbols can help to build a sustainable society and what opportunities they can offer to meet new challenges. According to environmental analysts, intangible heritage elements, including symbols, are of particular importance in reducing vulnerability. In our research, we explore archetypal symbols that we believe can be applied in practical (e.g. pedagogical, psychological) work.

On the one hand, we review the research on the applicability of archetypal symbols in the national and international literature, mainly covering the period from 2000 to the present. Based on the results of national and international research, the meanings of archetypal symbols will be analysed, and then some of their generally characterisable functions will be highlighted. We will also look for examples of how archetypal symbols can be used, using practical examples to illustrate their vulnerability, i.e. their ability to respond and recover. Secondly, an attempt is made to compile a symbol inventory of archetypal symbols, using qualitative content analysis to examine the symbols in the symbol libraries. Our aim is to formulate the common functions of archetypal symbols (e.g. life-giving, rebirth) that can be applied in practice and then to redefine these functions according to the needs of today (e.g. motivating, re-starting).

Our research has led us to conclude that the vulnerability of archetypal symbols creates opportunities to meet new challenges. To sum up our work, we can conclude that archetypal symbols are, on the one hand, elements of heritage that communities pass down from generation to generation. On the other hand, based on the assumption of the collective unconscious, these heritage elements are possessed by humans from birth. These archetypal images, adapted to the needs of the present, shape our identity and provide a sense of continuity between generations.

Keywords: archetypal symbols, archetypal symbol inventory, practical application

„A föld megtanít emlékezni.
Megtanít a csendre, ha fűszálak közt a fényt nézem.
A föld megtanít szenvedni.
Megtanít a kínra, ha gondolok a kövek álmaira.
A föld megtanít az alázatra.
Megtanít a tiszteletre, legyek olyan, mint a fák rügye.”
(amerikai feketeláb törzs, idézi: Boldizsár 2019: 5)

Bevezető gondolatok

A fenntartható fejlődés megvalósítása a jelen és a jövő generációi számára az egyik legnagyobb kihívást jelenti. A fenntartható fejlődés koncepciója alapvetően globális ökológiai indíttatású, s megfogalmazására azért került sor, mert az emberiség oly mértékben avatkozott be a globális bio-geokémiai körfolyamatokba, hogy az már veszélyezteti az évmilliárdok alatt kialakult természeti egyensúlyt, és ennek eredményeképpen minden földi élet fennmaradását. Az elmúlt két évtizedben a megoldás javasolt iránya a fenntartható fejlődést szolgáló fenntartható társadalom kialakítása, melynek jellemzője, hogy generációkon keresztül fennmarad, működőképes, és a fenntartható fejlődést támogató értékrendet alakít ki (Bulla 2011: 20–21). A fenntartható fejlődés koncepciójához hozzákapcsolódott a sebezhetőség (*vulnerability*) témaköre. A vulnerabilitás tulajdonképpen válaszadási és helyreállítási képességet jelent, amelyben azt vizsgálják, hogy mekkora az új helyzetben az adott egyén, rendszer vagy közeg stabilitása, milyen módon gyógyulnak be sebei, hogyan képes az új kihívásokra válaszolni, azokhoz alkalmazkodni (Tamás, Bulla 2011).

A jelen társadalomkutatóiban (Brantmeier 2020) felmerül a kérdés: hogyan teremthetünk olyan kultúrákat, amelyekben az elkötelezett vizsgálódás a sebezhetőség jegyében zajlik, ahol

olyan kérdéseket teszünk fel, amelyek a felfogóképességünkön túlmutatnak, és talán, csak talán, egy békésebb és igazságosabb világhoz vezetnek?

Környezetelemzők szerint a sebezhetőség csökkentésében kiemelten fontosak az anyagi valójukban nem megragadható (*intangible*) örökségelemek. A közösségek ezeket is nemzedékről nemzedékre örökítik, általában ezekben a formákban rögzítik a természetre, saját életükre, tapasztalataikra vonatkozó tudást és hiedelmeket, amelyek egyúttal identitásalkotók és biztosítják a folyamatosság valamilyen érzését az adott közösségekben (Tamás, Bulla 2011). Ez a típusú örökség többek között az értékrendszerekben, hagyományokban, hiedelmekben jelenik meg. Ide tartoznak a hagyományos közösségi kifejezési lehetőségek, mint például a nyelv, a szóhagyomány, a játékok, a rítusok és a szimbólumok. Kutatásunkban az archetipikus szimbólumok körével foglalkozunk, melyek alapvető jellemzőjének tartjuk, hogy valamennyi kulturális változatosságuk ellenére hordoznak magukban általánosan érvényes, egységes jegyeket is.

Tanulmányunkban az archetipikus szimbólumok válaszadási és helyreállítási képességét vizsgáljuk meg. Ezt két módon tesszük meg. Egyrészt, az archetipikus szimbólumok funkcióival és alkalmazhatóságával kapcsolatban áttekintjük a hazai és a nemzetközi szakirodalomban fellelhető kutatásokat, döntően a 2000. évtől napjainkig tartó időszakot szemlélve. Másodsorban, kísérletet teszünk egy archetipikus szimbólumokat összegyűjtő szimbólumleltár összeállítására, mely során – előre megállapított kritériumoknak megfelelően – kvalitatív tartalomelemzés módszerével vizsgáljuk meg a szimbólumtárakban található szimbólumokat.

Kutatásunkban arra a kérdésre igyekszünk választ kapni, milyen módon segíthetik az archetipikus szimbólumok a fenntartható társadalom és az ahhoz kapcsolható értékrend kialakítását, s konkrétan milyen lehetőségeket nyújtanak számunkra ahhoz, hogy az új kihívásokra válaszoljunk és azokhoz alkalmazkodjunk? Az ezzel kapcsolatban született eddigi kutatások áttekintése mellett vizsgálatunk fontos, mondhatni praktikus célja, hogy körvonalazzuk azokat a lehetőségeket, melyek a szimbólumok gyakorlatias felhasználását célozzák.

A praktikus szimbólumok

A szimbólum jelentésének megértéséhez érdemes a szó eredetét megvizsgálni. A szimbólum (szümbolon) görög eredetű szó, melynek jelentése: melléállítás, összevetés, egybeesés, ráismerési jel. Olyan jel, mely a felismerést lehetővé teszi: valami kettévágott, de összeilleszthető tárgy, melynek egy-egy felét más-más személy őrizte (Újvári 2001: 3). Faragó (2011) szerint a szimbólum két egyenrangú elem egységben való kiteljesedését sugallja. Valószínűnek tartja, hogy „az ember azért alkotta meg a szimbólumokat, hogy jelezze vele a tudatosan megtapasztaltat, de más módon kifejezhetetlent: az emberi tudatnak olyan állapotát és lehetőségét, amelyre nincs szó – legfeljebb kép – aminek megértése már kulcs is lehet megtapasztalásához” (Faragó 2011:3).

A szimbólumok már akkor jelen voltak az ember életében, amikor az emberi tevékenység alapvető jellemzőjének a létfenntartás biztosítását véljük. A *Homo habilis* több mint két és fél millió éves létezése során – megtervezve a mozdulatokat – a kavicsból szerszámot alakít ki, s képes csoportosítani a nyersanyagokat szilárdságuk, tartósságuk és színük alapján. Körülbelül az 1 600 000 évvel ezelőtti időktől kezdve a *Homo erectus* veszi át a helyét, aki tovább tökéletesíti szerszámain, s lakóhelyeit kör alakban elhelyezett kövekkel jelöli ki. Hatalmas változást hozott életében a tűz felfedezése, mely a szimbolikus gondolkodása számára óriási horderejű fejlődést jelentett. A 250 000 évvel ezelőtől 35 000 évvel ezelőttig tartó időszakban a neandervölgyi és a crô-magnoni ember által, temetkezés közben alkalmazott gesztusokra utaló nyomokat találtak: egy iraki sírban kék és sárga virágú növényi indákból rakott ágyra fektetett csontvázat, egy Franciaországban talált sírzáró kővön furatokat fedeztek fel. Az egyéb sírmellékletek és a holttest mellett elhelyezett tárgyak és ételek lehetővé teszik, hogy a *Homo sapiens* elnevezés mellett a *Homo symbolicus* megnevezést is használhassuk (Spineto 2003).

Az a feltételezés, mely szerint a gondolkodó emberrel párhuzamosan a jelképteremtő ember is kialakult, arra enged következtetni, hogy a megmagyarázhatatlan, érthetetlen, félelmet vagy csodálatot kiváltó jelenségekkel, eseményekkel kapcsolatos gondolatok, vágyak, érzések kifejezése az ember létfenntartásához szorosan hozzátartozik. Létünk fenntartásához, mentális egészségünk biztosításához nélkülözhetetlen a bennünk megfogalmazódó kételyek, érzések,

gondolatok kifejezése, megmutatása, „elmondása” önmagunk és a közösség számára. Ebben vannak segítségünkre a szimbólumok, ez – ha mondhatjuk így – a hasznosságuk, funkciójuk.

Az Egészségügyi Világszervezet (World Health Organization, továbbiakban: WHO) szerint a mentális egészség alapvető fontosságú az általános jóllétünk szempontjából, és ugyanolyan fontos, mint a fizikai egészség. Ha mentálisan jól érezzük magunkat, akkor produktívan tudunk dolgozni, élvezzük a szabadidőnket, és eredményesen tudunk hozzájárulni közösségünk életéhez.¹ Más WHO-források eltérő, tágabb meghatározást használnak, ezek a definíciós kísérletek már érzelmi állapotokat is említenek, s a mentális egészség fogalmához értik az érzelmi, érzelmi és magatartási válaszokat is (például stresszkezelés), melyeket az egyén a környezet kihívásaira ad. ²A következőkben, a környezet kihívásaira adott gyakorlatias (praktikus) válaszok szempontjából megvizsgáljuk az archetipikusnak nevezett szimbólumokat.

Az archetipikus szimbólumok jelentéstartalma: a „természetes kötődés” gondolata

A szimbólum és az általa szimbolizált dolog között – Spineto (2003: 225) kifejezésével élve – „természetes kötődés” feltételezhető. Ez a kötődés a történetiségtől és kulturális hatásoktól függetlenített volta miatt máig vitatható és vitatott. A pszichoanalitikus iskolákhoz tartozó kutatók mellett szimbólumkutatók (Újvári 2001; Spineto 2003; Tánczos 2007), filozófusok (Creuzer 1821; Eliade 2006), művészek (Brâncuși 1920, Chagall 1961) vélik úgy, hogy a szimbólumok döntő hányada a rá jellemző kulturális változatosság ellenére hordozhat magában általánosan érvényes, egységes jegyeket is. Gyakorinak vélik a különböző kultúrák analógián alapuló szimbólumainak jelentésbeli rokonságát, mely bizonyítja a jelképteremtés és -használat egyetemes jellegét (Újvári 2001: 1). A történész Alleau (1976) *A szimbólumok tudománya* című művének előszavában arról ír, hogy a szimbólumok világát megismerni annyit jelent, mint megfejteni a világegyetem zenéjét. A „természetes kötődés” feltételezését, megközelítését tükrözi Carl Gustav Jung (1875–1961) gondolatrendszerében a szimbólum és az archetipus/archetipikus szavak összekapcsolása.

Jung (2011) megfogalmazásában az „archetípus” szó etimológiáját tekintve az arché „kezdet” és a typos „típus” szavak összetétele, melynek jelentése őskép. Az archetípus fogalmát Jung a kollektív tudattalanban természetes módon jelen lévő képek megnevezésére vezeti be. Az archetípusok szerinte archetipikus mintákat hoznak létre. Bár Jung „analitikus pszichológiának” nevezte el gondolkodásmódját, ugyanilyen joggal nevezhette volna „archetipikus pszichológiának” is. A jungi analízisben nincs más kifejezés, amely alapvetőbb lenne, mint az „archetípus”; ugyanakkor egyetlen más kifejezés sem volt ennyi definíciós zűrzavar forrása. Ennek részben az az oka, hogy Jung az „archetípust” különböző időpontokban különböző módon határozta meg. Néha úgy beszélt az archetípusokról, mintha azok képek lennének. Máskor pedig pontosabb különbséget tett az archetípusok, mint tudattalan formák között, amelyeknek nincs konkrét tartalmuk, és az archetipikus képek között, mint e formák tudatos tartalma. Sigmund Freud és Jung egyaránt elismerte az archetípusok létezését, amelyeket Freud filogenetikai „sémáknak” vagy filogenetikai „prototípusoknak” nevezett (Adams 2008).

Bár az archetipikus szimbolizmus fogalmát leginkább Junghoz kötjük, Charlene P. E. Burns (2017) kutatásai szerint az archetipikus szimbolizmus fogalma Adolf Bastian (1826–1905) német antropológus és etnológus munkásságából ered. Bastian azt állította, hogy az emberek között létezik egy alapvető kognitív egység, amely megmagyarázza a kultúrákon átívelő alapgondolatok hasonlóságát. Ezek az elemi eszmék (*Elementargedanken*) a különböző kultúrákban a földrajzi hatásoknak köszönhetően sajátos formát öltenek. Jung módosította és kibővítette Bastian koncepcióját az analitikus pszichológia keretein belül, így kaptuk meg azt, ami ma a legelterjedtebb értelmezése ennek az elméletnek. Az archetípusok a jungi gondolkodásban az ösztönös viselkedés öröklött mintái, s a kollektív tudattalamból erednek, amely az egyetemes

¹ WHO: Mental well-being: resources for the public. <https://www.who.int/news-room/feature-stories/mental-well-being-resources-for-the-public> Utolsó letöltés: 2022. 01. 13.

² WHO: Addressing the mental health needs of the Nepali people during the COVID-19 pandemic. <https://www.who.int/nepal/news/detail/07-04-2021-addressing-the-mental-health-needs-of-the-nepali-people-during-the-covid-19-pandemic> Utolsó letöltés: 2022. 01. 13.

ábrázolási lehetőségek ősi örökségének tárháza. Ebben a tárházban benne foglaltatik az emberiség evolúciójának teljes szellemi öröksége, amelyet – születésétől kezdődően – minden ember birtokol (Burns 2017).

A hazai szakirodalomban az *archetipikus szimbólumok* fogalmának használata elsősorban Tánczos Vilmos (2007) néprajzkutató nevéhez kötődik. Ő ezt a fogalmat a következőképpen írja körül: „Az archetipikus szimbólumok... az emberi képzelet univerzáléi” (Tánczos 2007: 5). „Az archetipikus képzetkörök kultúrköröktől függetlenül léteznek, mindenütt jelen vannak, azaz egyetemesek... az archetipikus szimbólumok az egész emberiségre jellemző fogalmak képei, ezért kommunikációs erejük határtalan” (Tánczos 2007:29). Tánczos fogalom meghatározására nagymértékben hatottak Jung gondolatai, idézett művében többször is hivatkozik a Jung által meghatározott fogalmakra. Jung felfogására hivatkozva két szimbólumtípust különít el: a természetes szimbólumokat, melyek a tudattalanból származnak és a kulturális szimbólumokat, melyek a civilizált társadalmak kollektív jelképei. Véleménye szerint ez utóbbi jelképek többnyire kulturális-történeti meghatározottságúak, de a legtöbb esetben visszavezethetők az egyetemes archetípusokra, így ezek a szimbólumok is „örök igazságokat” fejeznek ki (Tánczos 2007: 29–30).

A „természetes kötődés” vizsgálatai

A „természetes kötődés” vizsgálatainál elsősorban a szimbólumok archetipikus tartalmait vizsgáló kutatásokat szükséges említenünk. A magyar-angol egyetemes nagyszótár szerint az archetipikus szó angol megfelelője az *archetypal* vagy az *archetypical* szavak.³ A nemzetközi szakirodalomban leginkább az *archetypal symbols* kifejezést használják, tanulmányunkban ennek a kifejezésnek a fordítására, – a hazai szakirodalomban használatos – archetipikus szimbólumok megnevezést alkalmazzuk.

Az archetípusok elmélete és a kollektív tudattalan hipotézise az analitikus pszichológia két központi jellemzője. A nemzetközi kutatásokban az *archetypal symbols* kifejezés használatánál az a jellemző, hogy kihangsúlyozzák az archetipikus szimbólumok jelentésének az egyetemes voltát, melyet Jung munkásságára vezetnek vissza. Például Chang és munkatársai (2013a, 2013b), illetve Spoto (2021) az archetipikus szimbólumokkal kapcsolatos kutatásaiknál abból a feltételezésből indulnak ki, hogy az archetípusok az emberi elme legmélyebb szintjén találhatók és a megismerés egyetemes tudását jelentik. Roesler (2012) úgy véli, hogy a jungi pszichoterápia gyakorlatban való alkalmazásához az archetípusok fogalmának univerzalitás eleme döntő fontosságú. Azonban – megállapítása szerint – még mindig nincs szilárd tudományos alapja annak az állításnak, hogy az összetett szimbolikus minták úgy közvetíthetők, hogy minden emberi egyén számára hasonló jelentéssel bírjanak. Más kutatók azonban empirikusan bizonyíthatónak vélik Jung kollektív tudattalanra, s az archetípusok létezésére vonatkozó feltételezéseit.

Maloney (1999) egy empirikus kutatását bemutató tanulmánya elején Jungtól idéz: „Bár a miszticizmus eme vádját gyakran hangoztatták koncepcióm ellen, még egyszer hangsúlyoznom kell, hogy a kollektív tudattalan fogalma nem spekulatív vagy filozófiai, hanem empirikus kérdés.” (idézi Maloney 1999) Maloney véleménye szerint az archetípus-elmélet évekig kissé távol maradt a pszichológiai kutatások főáramától, részben azért, mert azt vallja, hogy az emberi elme születésekor nem egy üres lap. Miközben az elme tabula rasa (azaz üres lap) modelljei egyre inkább előtérbe kerültek, az archetípus-elmélet elszigetelődött. Meglátása szerint az elmúlt harminc évben kísérleti eredmények sokasága mutatta ki, hogy az elme eredendően strukturált. Maloney empirikus kutatásainak eredményei összhangban vannak azzal a hipotézissel, hogy az emberi elme veleszületett struktúrája „látszólagos” tartalmakat hoz létre, ezáltal alakítva az emberi tapasztalatokat és a kultúrát.

Sotirova-Kohli és munkatársai (2011, 2013) beszámolnak Rosen és munkatársainak a kutatásairól, akik kognitív pszichológiai kísérleti paradigmát javasoltak az archetípusok és a kollektív tudattalan, mint archetipikus (evolúciós) emlékezet természetének vizsgálatára. Rosen és

³ Magyar-angol egyetemes nagyszótár. Online verzió. Akadémiai Kiadó. <https://www.szotar.net/magyar/archetipikus/> Utolsó letöltés: 2022. 01. 15.

munkatársai (1991) empirikus kísérleteikben kimutatták, hogy a helyes jelentésükkel párosítva bemutatott archetipikus szimbólumok jobban megtanulhatók és felidézhetőek. Rosen kutatócsoportjának német és angol nyelvterületen végzett kísérleteinek az eredménye megegyezett. Sotirova-Kohli és munkatársai a kutatások alapján úgy vélik, hogy az a tény, hogy két különböző kultúrában és nyelven ugyanazokat az eredményeket figyelték meg, kevésbé valószínűvé teszi, hogy ezek az eredmények egy adott kulturális vagy nyelvi kontextusnak tulajdoníthatók.

Bradshaw és Storm (2013) hasonló témában végzett kutatásukban Jungnak abból a feltételezéséből indultak ki, hogy az archetipikus szimbólumok implicit jelentéseket hordoznak. Ezért azt feltételezték, hogy a szimbólumok jelzése megkönnyíti a szimbólumokhoz kapcsolódó jelentésszavak emlékezetét és későbbi felidézését. Vizsgálatukban a résztvevők vagy szabadon generáltak, vagy egy listából választottak ki egy-egy jelentéssel bíró szót a képernyőn megjelenített 30 szimbólum mindegyikéhez. A szimbólumok és jelentésszavak két csoportjának (15 pár illeszkedő; 15 pár nem illeszkedő) bemutatásakor a szimbólumokat és az azokhoz illeszkedő jelentésszavakat szignifikánsan gyakrabban idézték fel helyesen, mint azokat a szimbólumokat, melyek jelentéséhez nem illeszkedő szavakat illesztettek.

Mindezen kutatásokból úgy tűnik, hogy a „természetes kötődés” megléte azon szimbólumoknál feltételezhető, melyeknek a jelentése általánosan érvényes, egységes jegyek alapján – kulturális beágyazottságtól és történetiségüktől függetlenül – értelmezhető. A szimbólumok egy részénél a történeti háttér és a kulturális hatások miatt az egységes jegyek sokszor elhalványodtak, s ezért – a történetiségük és kulturális hátterük ismerete nélkül – nehezen értelmezhetőkké váltak. Az általánosan használt *szimbólumok/symbols* kifejezéshez kapcsolódó kutatások, melyek a szimbólumok előfordulásának, fejlődésének, történeti és kulturális hátterének, jelentéstartalmainak, stb. a vizsgálatáról szólnak, bőséges szakirodalmi háttérrel rendelkeznek (például: Piercy 2018; Kapitány, Kapitány 2019, 2020). Mivel kutatásunkban a könnyen értelmezhetőség, s ebből adódóan a legjobb felhasználhatóság a döntő szempontok (azaz a praktikusság), ezért a továbbiakban a szimbólumok halmazában egy kisebb halmazt különítünk el, melyet az *archetipikus szimbólumok/archetypal symbols* halmazaként értelmezünk. Ezekre a szimbólumokra a következőket tartjuk a leginkább jellemzőnek: (1) a rájuk jellemző valamennyi kulturális változatosság ellenére hordoznak magukban – felismerhető módon – általánosan érvényes, egységes jegyeket; (2) legalább három különböző népcsoport szimbólumtárában megtalálhatók. Mivel az archetipikus szimbólumok/archetypal symbols kifejezés kevésbé elterjedt a hazai és nemzetközi szakirodalomban, ezért a kutatásokban, összefoglaló munkákban tárgyalt szimbólumok közül archetipikus szimbólumokként kezeljük mindazon szimbólumokat, melyek megfelelnek a fentebb leírt két feltételnek. A nemzetközi szakirodalom ezekre a szimbólumokra leginkább a következő kifejezésekkel utal az *archetypal symbols* kifejezés mellett: *archetypal images*, *archetypal symbolism*, *archetypes*, *Jung's theory of archetypes*.

A továbbiakban, amikor az archetipikus szimbólumok egyetemes jelentésére fókuszálunk, szempontunk érvényesítése folytán első megközelítésünkkor a történetiségtől és a kulturális hatásoktól függetlenül kezeljük a jelképeket. Célunk, hogy az archetipikus szimbólumok általánosan (egységesen) értelmezhető funkcióit megvizsgáljuk, és felhasználási lehetőségeiket megkeressük, ami a bennük rejlő lehetőségek feltárásához visz közelebb. Mindezzel azonban nem azt állítjuk, hogy a jelképek értelmezésére ne lenne hatással történetiségük és kulturális hátterük. A gyakorlatban való felhasználásuk során kerül előtérbe a vizsgált szimbólumok történetisége és kulturális beágyazottsága, hiszen egy-egy szimbólumnak a jelentése – az emberi viselkedés megértéséhez hasonlóan – csak ezen sajátosságok vizsgálata által válhat teljessé.

Az archetipikus szimbólumok funkciói

Az archetipikus szimbólumok alkalmazásának céljai sokrétűek és sokszínűek. Vannak olyanok, akik úgy gondolják, hogy ezen szimbólumok funkciója az, hogy segítsen a fenntartható társadalom kialakításában. Vannak olyan – többnyire gazdasági vonatkozású – formái az archetipikus szimbólumok használatának, ahol a befolyásolás eszközeiként tekintenek rájuk. A következőkben bemutatunk néhány példát az archetipikus szimbólumok általánosan jellemezhető funkciói közül.

Emberré válás, önmegvalósítás

Az antropológus Leslie A. White (1940) úgy véli, hogy a szimbólum volt az, ami az emberfélékből álló őseinket emberré tette, és csakis a szimbólumok használata által jöttek létre a civilizációk. A szimbólum funkciójának azt tartja, hogy a csecsemőt emberré változtassa, és a civilizációinkat fenntartsa. Kategorikus kijelentései, ha értelmezésüket a mai fogalmainkhoz igazítjuk, megfeleltethetők a fenntartható társadalom ismérveinek. Chang és munkatársai (2013a,b) arról írnak, hogy az archetipikus szimbolizmussal kapcsolatos ismereteink segítik a szubjektív világképünk kialakítását. Szerintük a szimbólumokról való tudásunk kulcsszerepet játszik a környező világból szerzett tapasztalataink feldolgozásában és megértésében.

Harmonikus, tudatos életvitel megteremtése

Pigulevskiy és Mirskaya (2019) archetipusoknak nevezik azokat az állandóan ismétlődő cselekvési mintákat, amelyek az elmében tudattalan sémák, gondolkodási, viselkedési és érzékelési minták formájában tükröződnek. Véleményük szerint az alapvető archetipusok és azok struktúrájának azonosítása a civilizációs, ipari és kommunikációs tervezés kontextusában lehetővé teszi az archetipikus minták megjelenítését. Ez hozzájárul olyan rendszerek és termékek tervezéséhez, melyekben a lét és a gondolkodás közötti kapcsolat szintjei jelennek meg. Például a kerek számlapú óra az „örök visszatérés” archetipusát szimbolizálja, emellett a kör, spirál munkafolyamatban való megjelenése – pl. fazekas korongozásnál – a forgás archetipusát, az „élet kerekét” testesíti meg. Az ősi civilizációk városrajzai gyakran a mandala alakzatát mintázták, mely a „tudatos életvitel” (*selfness*) archetipusa. A kutatópáros úgy véli, hogy a legtöbb jelenkori, szimbolikus jelentéssel bíró dologból hiányzik az univerzális jelleg. A harmonikus, tudatos életvitel megteremtéséhez véleményük szerint szükség van arra, hogy az ember a világban cselekedve folyamatosan ismétlje azokat a cselekvési mintákat, melyek az „örök visszatérés” archetipusán alapulnak (Pigulevskiy, Mirskaya 2019).

Spirituális szükségletünk felismerése

Hart és Neil Brady (2005) tanulmányukban felhívják a figyelmet arra, hogy a spiritualitás alapvető emberi szükséglet, s ebből adódóan egyre nagyobb érdeklődés övezi a menedzsmenttudósok és -szakemberek körében. Véleményük szerint, mivel a legtöbb spirituális szükséglet az én legmélyebb aspektaiban rejlik, az archetipikus megközelítés nemcsak annak felismerésében segít, hogy vannak spirituális szükségleteink, hanem abban is, hogy miért vannak. Azt javasolják, hogy az archetipikus pszichológiát használjuk keretként az emberi spiritualitás iránti igény tisztább megértéséhez, ami hozzásegít bennünket ahhoz, hogy mélyebben megértsük a spiritualitás szerepét egy szervezet életében (Hart, Neil Brady 2005).

Befolyásolás

A mindenki által jól értelmezhető szimbólumok sokaságát használják a közösségi média (*social media*) résztvevői. A közösségi oldalak (pl.: Facebook, Instagram, Twitter, TikTok) felhasználóinak száma folyamatosan növekszik, ahol a felhasználók jelrendszereket alkalmaznak véleményük jelzésére, s személyiségük bemutatására. A digitális identitás kialakítása során számos olyan jel (pl.: szín, nicknév, emotikon, ikon és egyéb speciális szimbólum) használható, mely a többi felhasználó számára könnyen értelmezhető. Szirmai (2019) tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy a felhasználók megnyilatkozásainak vizuális és nyelvi jelei elfedhetik a digitális és a fizikai személyiség közötti eltérést. A mindenütt jelenlévő globális védjegyek (pl. McDonald's, Nike, Walt Disney) is olyan ikonok, melyek felszíne alatt gyakran az elvárttól eltérő – például politikai és ideológiai – üzenetek rejtőznek (Houze 2016). A mindennapjaink részévé váló reklámok is folyamatosan „elárasztanak” bennünket az üzeneteikkel. Az óriásplakátokon, internetes hirdetésekben, újságokban, szórólapokon gyakran láthatók archetipikus szimbólumok (pl.: tenger – távlatok, fehér – tisztaság, szép tájak – harmónia, „istennők” – szexualitás). A reklámok befolyásoló (manipulatív) hatása köztudott és elfogadott; a reklámpszichológia tárgyalja a tudatalatti technikák alkalmazását, melynek célja, hogy elhitesse: a fiatalság, szépség, nőiesség, férfiasság, egészség érzése mind attól függ, amit megvásárolunk (Sas 2012: 27).

Az előzőekben felsorolt gondolatok, kutatások közül azok, melyekről elmondható, hogy céljaik a fenntartható társadalom „álmához” állnak közelebb, jellemzően még csak a tervezés szintjén

léteznek. Amelyek azonban népszerűek és elterjedtek, jellemzően gazdasági vonatkozásúak, melyek az üzemeltetők gazdasági érdekein alapulnak (például a közösségi oldalak). Érdekesnek tűnik ezért az archetipikus szimbólumokat olyan helyzetekben alkalmazni, amelyekben konkrét és jól hasznosítható eredményeket érhetünk el velük, például az eddigieknél hatékonyabbá, eredményesebbé, termelékenyebbé, gazdaságosabbá, sikeresebbé tehetik az adott tevékenységet. Mielőtt azonban megvizsgálánánk, hogy milyen lehetőségei lehetnek a szimbólumok eme praktikus felhasználásának, szükséges áttekintenünk, hogy konkrétan milyen archetipikus szimbólumokat használhatnánk fel elképzelésünk megvalósítása érdekében. A továbbiakban, praktikus archetipikus szimbólumként azon archetipikus szimbólumokra utalunk, melyeket jelen korunkban a gyakorlatban is alkalmazhatónak vélünk.

A praktikus archetipikus szimbólumok leltára

Szimbólumtárakat (Hoppál et al. 1997; Pál et al. 2001; Gardin et al. 2009; Adkinson 2018) és Spineto (2003) a szimbólumok történetét összefoglaló munkáját felhasználva a következőkben áttekintjük az elméleti kutatásunkban archetipikus szimbólumoknak tartott szimbólumokat. A kvalitatív tartalomelemzés módszerével határoztuk meg azokat a főbb csoportokat, melyekbe besoroltuk a szimbólumokat, s a csoportok megnevezései utalnak az archetipikus szimbólumok alkalmazási lehetőségeire. A csoportok megnevezései az előzőekben felsorolt szimbólumkutatók értelmezései alapján fogalmazódtak meg. A kialakult csoportokba abban az esetben kerülhetett be, illetve maradhatott bent egy szimbólum, ha egyrészt a csoport megnevezésével azonos, vagy nagyon hasonló jelentéssel bír, másrészt legalább három népcsoportnál a vizsgált szimbólum a csoport megnevezésével azonos, vagy nagyon hasonló jelentéssel megtalálható. Amennyiben több csoportban is szerepel egy szimbólum, az azt jelzi, hogy az adott szimbólumnak több jelentést tulajdonítottak, illetve a különböző népcsoportoknál más és más jelentést kapcsoltak hozzá.

Több csoportban való részvételre példaként említjük a fa és a kígyó szimbólumát. A *fa* szimbóluma a keltáknál (Adkinson 2018: 107), a majáknál (Spineto 2003: 198), a kínai népnél (Spineto 2003: 168), az azték kultúrában (Spineto 2003: 192) és az észak-európai népeknél (Pál et al. 2001: 105) az Ég és Föld összekötését szimbolizálja. Ehhez a jelentéshez a keltáknál (Adkinson 2018: 107), az észak-európai népeknél (Spineto 2003: 96) és az egyiptomiaknál (Pál et al. 2001: 105) társul még az életerőt adó, teremtő jelentés. A *kígyó* szimbólumához pedig az újjászületés, megújulás jelentése kapcsolódik a délkelet-ázsiai kultúrában (Adkinson 2018: 387), a keltáknál (Adkinson 2018: 125), a kínai népnél (Spineto 2003: 165) és a japánoknál (Spineto 2003: 185). Az észak-amerikai népeknél (Adkinson 2018: 205), Krétán a minózi kultúrában (Pál et al. 2001: 215) és Indiában (Pál et al. 2001: 215) pedig a kígyó – többek között – a bőség, s a termékenység szimbóluma.

Kutatásunkban fontos szempont volt a multikulturalizmusból adódó kihívások, és a korunkban megjelenő – például a nemiséggel, szexualitással kapcsolatos – értelmezési keretek kiszélesedésének figyelembe vétele. Feischmidt (1997) megfogalmazása alapján a multikulturalizmus a késő modernítésra jellemző diskurzus, amely a sokféleség és a különbözőzés társadalmi tapasztalatát jeleníti meg, értelmezi és értékeli újra. Újvári (2017) tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy a kulturális antropológia eredményeihez kapcsolódtak a multikulturalizmussal kapcsolatos elméletek. Meglátása szerint a kulturális antropológia kutatóinak (pl.: Edward B. Tylor, Franz Boas, Borislav Malinowski, Claude Lévi-Strauss) szemléletmódjából, objektivitásra való törekvéseiből egyértelműen kirajzolódik az emberi kultúrák egyenrangúságának elve iránti elkötelezettség, a kultúrák bonyolult kapcsolatrendszerében a pozitív kapcsolatok hangsúlyozása, és az etnocentrizmus attitűdjétől való elhatárolódás.

A multikulturalizmus jelenségének/fogalmának kialakulása a társadalmi és kulturális különbségekre vonatkozó korábbi szabályok és diskurzusok kritikájára támaszkodva Feischmidt meglátása szerint új normák érvényesítését sürgeti. Mivel a társadalmi identitás különböző dimenzióiban (etnikai, kulturális, faji, nemi, szexuális stb.) szereplő egyének számára az archetipikus szimbólumok alkalmazása lehetővé teszi a közös diskurzus kialakítását, lehetővé válhat ezen új normák érvényesítése. Ebből adódóan munkánkban egyrészt azon szimbólumokat, melyek szorosan kötődnek egy-egy kultúrkörhöz (például az európai néphitben a tündérek), vagy nem jelöltük a felsorolásunkban, vagy – ha a szimbólumkutatók megjegyzései alapján jelentése

megegyezett más szimbólumával – egy *per* (/) jellel kapcsoltuk a hasonló jelentésű szimbólumhoz (pl.: jaguár/leopárd/párduc, oszlop/fa/létra/kötél/lánc). Másrésztől lényegesnek tartottuk a nemiséggel, szexualitással kapcsolatos archetipikus szimbólumok gondos összegyűjtését, utalva ezzel ezen területek fontosságára.

Életerő: víz, mozgó víz (pl. folyó), (anya)istennő/föld, fej, fa, ló, vér/bor, méh, tűz, király/vezető, női mell, Nap/oroszlán, szív, tej, zene, bőr, csont, törpe.

Teremt: (anya)istennő, 1, fa, pók, szó/ige, o, tojás.

Transzcendencia/Spiritualitás: csillag, mandala, csend, dob, erdő, fehér, felhő, 7, holló, lótusz, madár, medve, szárny, toll, tűzhely, zene, fény/lámpás, sas.

Harmonizál, egyensúlyt teremt: mandala, szép táj/kert/Paradicsom, szent helyek (pl. forrás, templom), Hold, gyöngy, virág, mérleg, 5, tánc.

Közösséget teremt/összetart: fészek, gyűrű, fonal/fonás, csomó, sámán, tűz/tűzhely, tetoválás, vér.

Gyógyít: életfa, vörös, sámán, toll, forrás, tetoválás.

Véd: barlang/anyaméh, delfin, sólyom, keselyű, kör, kutya/farkas, fátyol, oroszlán, fog, kard, rituális meztelenség, patkó, pentagramma, 8, tetoválás.

Lélekvezető, segítő: kutya, ló, mandala, madár, sámán/táltos, tehén.

Újjászületés, megtisztulás, megújulás: kígyó, béka, bimbó, agancsos állatok (leginkább szarvas), fa/életfa, főnix, tojás, Hold, szülés/születés, anyaméh, bálna gyomra, folyó, mag, zöld, víz/eső, tűz, vér, kerék.

Átmenet/felemelkedés, átalakulás: ajtó, lépcső, kovács, utazás, dob/új, álarc/maszk, hajó/koporsó, hattyú, toll, tündér/istennő, kapu, féreg/hernyó/báb/pillangó, híd, torony/hegy, delfin, zöld, völgy.

Harcoló: vaddisznó, jaguár/leopárd/párduc, sas, kard, szörny/ördög/sárkány, versenyek/küzdelem.

Rabság: háló, ördög/szörny/sárkány, zsák/tömlő.

Bőség, termékenység: bika, kígyó, sárkány, béka, tánc, (anya)istennő/föld, ág, alma/almafa, gyümölcsök (alma/barack/meggy/cseresznye/szőlő/gránátalma), bot, edény, ég, eső/víz, (gabona)magvak/kalász, gyöngy, hal, hinta, király/uralkodó, kos, ló, méh, szent nász, tehén, farkas, vér, Hold, rituális nász, rituális meztelenség.

Mozgás/mozdulatok: spirál, csigavonal, hullámvonal, kör/kerék/szvasztika, tenger, szövés, levegő/szél, tánc, út, orsó, örvény.

Világmindenség: barlang/sátor, tojás, kereszt, kör, virág.

Bölcsesség, megvilágosodás: fény, gyertya/tűz, arany (fém és szín), mandala, öreg ember/aggastyán, írásjel, bagoly, drágakő, fej, gyöngy, könyv, labirintus, majom, méz, szem, tükör.

Ég és Föld összekötése: hegy, oszlop/fa/létra/kötél/lánc, korona, lépcső, sámán/táltos, szél, szívárvány, madár, szárnyas lény, dob, tűz, harang/csengő, oltár, pók szála, 9, tej, templom/torony, villám.

Ellentétek/ellentétpárok harmóniája: hermafrodita, elemek (víz, föld, tűz, levegő), évszakok, fény-sötétség/jin-jang, hegy-völgy, jobb-bal, vér-víz, férfi-nő, ég-föld, nappal-éjszaka, tűz-víz, tojás, 2, ikrek.

Szerelem/szexualitás: föld-ég, kert, meztelenség, nő/anya, férfi/apa, fallosz/fallikus formák (pl. fallikus formájú kövek, fenyőtoboz), mell, béka, eső, vulva, hal, kecske, közösülés, ló, tulipán, szív, tűz.

Tartósság, állandóság, halhatatlanság: oszlop/fa/bot, kő, gyöngy, denevér, örökzöld növények (pl.: borostyán, fenyő), 3 (föld-ember-ég), kocka/négyzet/4, páva, sárga/arany.

Uralkodás: korona, Nap, ragadozómadarak (sólyom/ölyv/héja/vércse/sas), szék, szekér, szarv/agancs.

Múlandóság: pókháló, urna.

Teljesség: 1, fehér, kör, 10.

A szimbólumok csoportosítását más szempontok szerint is el lehet végezni, s a felsorolt archetipikus szimbólumok sorát lehet még bővíteni azáltal, hogy tovább vizsgáljuk a különböző népcsoportokban a szimbólumok jelentéseit. Fontosnak tartottuk azonban, hogy – a felhasználási lehetőségük mentén – felsoroljunk archetipikus szimbólumokat, s ezáltal megkezdődjön tárházuk kialakítása. Az archetipikus szimbólumokkal kapcsolatos empirikus kutatásokat végző Rosen (1991) kutatásainak egyik konklúziójaként javasolja az archetipikus szimbólumleltár kidolgozását.

Archetipikus szimbólumok alkalmazási lehetőségei a gyakorlatban

A következőkben néhány példát sorolunk fel arra, hogy jelen korunkban milyen területeken, illetve módokon alkalmazzák az archetipikus szimbólumokat. Szeretnénk kiemelni, hogy a gyakorlatban való felhasználásuk során szükségesnek tartjuk tárgyalni az alkalmazott archetipikus szimbólumok jelentése mellett a történetiségüket és kulturális környezetüket, mindezt a jelen kor számára érthető formában. Izod (2001) úgy véli, hogy annak ellenére, hogy az archetipikus képeknek univerzalizáló potenciállal kell rendelkezniük, ha a fogalomnak értéket akarunk adni, akkor figyelembe kell venni a kor kultúráját, nyelvét és jelrendszerét, s ezeken keresztül szükséges kommunikálni a szimbólumok jelentéseit. Ebből adódóan – Izod meglátása szerint –, míg magukról az archetipusokról feltételezhető, hogy állandóak maradnak, az archetipikus képek abban az értelemben változnak, hogy új formát öltenek a generációk és a kultúrák hatásai miatt.

A nevelés-oktatás-képzés és a mentorálás területein

A fenntartható társadalom kialakításának egyik legmeghatározóbb szegmense a jövő generációinak nevelése, oktatása, képzése. Brantmeier (2020) szükségesnek véli a sebezhetőség fogalmának pedagógiai értelmezését, s fontosnak tartja a tanítás és tanulás eddiginél holisztikusabb, egészségesebb, előremutatóbb modelljének támogatását.

Archetipikus szimbólumok a képi nyelv értelmezésével kapcsolatos attitűdök kialakulásában

Óvodáskorú gyermekeknél a képesség szerepének vizsgálatával foglalkozott Silverstein (1997). Szerinte az ember érzelmi és mentális viselkedése archetipikus szimbólumokra épül, melyek a kreatív ötletek forrásai. A szerző e téren végzett kutatásai közé tartozott egy óvodáskorú gyermekkel folytatott beszélgetéssorozat a „felhő” fogalmának képzeletbeli kialakulásáról. A kutatásban részt vevő gyermek kreatív gondolkodásának vizsgálata azt jelezte, hogy a tudományos gondolkodás a művészi gondolkodással párhuzamosan zajlik. Silverstein arra a következtetésre jutott, hogy az archetipikus képek jelenléte a kreatív folyamatokban segíti azon attitűdök kialakulását, melyek támogatják a képi nyelv értelmezését mind a tudományos és mind a metaforikus folyamatokban.

Az archaikus ünnepek szerepe a nevelésben, oktatásban

Az évente ismétlődő, visszatérő archaikus ünnepek időpontjának a meghatározását a természeti, csillagászati jelenségek határozták meg. T. Molnár (2014) tanulmányában arról ír, hogy a megfelelő szertartásokban való részvétel által a résztvevő maga is bátorra válik, küzd, meghal, bűnei megsemmisülnek, újjászületik stb. Az ünnep lehetőséget ad a múlt jelenvalóvá tételére, a közösség történetének, jeles eseményeinek a felelevenítésére. Az ünnep jellegzetességéhez hozzátartozik még az, hogy közösségben végzett tevékenységekben nyilvánul meg. A közösség ünnepei közül az archaikus/pogány ünnepek a legkorábbiak, minden későbbi ünnep ezekre épül és ezek jelentik az ünnepkultúra alapját (T. Molnár 2014). A Waldorf óvodában és iskolában a gyermekek, tanulók életét mindig ismétlődő, rendszeresen visszatérő időbeosztás tagolja. Állandó ismétlődéssel térnek vissza az évkör ünnepei, melyek megformálását tradíciók segítik. Ezek a tradíciók részben ősi, népi hagyományokhoz, részben keresztény szokásokhoz és részben jelképekhez kapcsolódnak. Az ünnepek állandó ritmusa segíti az érzelmi biztonság

megőrzését és a saját maguk által készített szimbólumok (pl. lámpás) által fejlődik a kézügyességük. Az ünnepek eljátszása során a szerepjátékok észrevétlenül fejlesztik az összetartozás élményét, a bátorságpróbák pedig segítik az erkölcsi értékek kialakítását. Mindezen élmények pozitív irányban fejlesztik a gyermekek egyéniségét (Ortutay 2020).

A személyiségfejlődés segítése és az archetipikus pedagógiai modell kidolgozása

Gyerekeknél, serdülőknél és felnőtteknél a személyiségfejlődés segítését célzó, szimbólumokkal való játékokat mutatnak be könyvükben Pearson és Wilson (2001). A könyvben gyakorlati tanácsokat is adnak a szimbólumokkal kapcsolatos érzések, gondolatok megbeszéléséhez, feldolgozásához (pl. konkrét kérdések megfogalmazása). Clifford Mayes (2005) könyvében a legkülönbözőbb oktatási kontextusokban a pszicho-spirituális felfedezés és növekedés technikáiról ír. A szerző ebben a könyvében több mint hét évnyi kutatását fogja össze, s átfogóan és szisztematikusan felvázolja a jungi pszichológia pedagógiai következményeit. Vizsgálja a tanár-diák kapcsolat archetipikus természetét és példákat mutat be az „archetipikus reflektivitás” működésére. 2020-ban egy pedagógiai modellt dolgoz ki, *archetypal pedagogy* néven, ahol javasolja a pedagógiai munkába az archetipikus szimbólumokat megjelenítő archetipikus játékok, feladatok, helyzetek beillesztését (Mayes 2020).

A „híd” archetipikus szimbólumának felhasználása a mentorálás során

A mentori tevékenységben is alkalmazhatóak az archetipikus szimbólumok Blake-Beard (2009) meglátása szerint. A mentorálás megvalósulhat a nevelés-oktatás-képzés keretein belül, illetve munkahelyi környezetben is. A mentori kapcsolatban pedagógiai és pszichológiai folyamatok befolyásolása történik. Blake-Beard tanulmányában arról ír, hogy a mentori kapcsolatok szó szerint és átvitt értelemben is módot adnak arra, hogy az emberek átlépjék a határokat, alternatív perspektívákhoz és tapasztalatokhoz jussanak. A szerző szerint a „hidak”, mint a változó tudatosság archetipikus, ősi szimbólumai átjárók, küszöbök más valóságok felé, csatornák és összekötők, amelyek átmenetet, határátlépést és perspektívaátváltást jelentenek. Ebből adódóan a hídnek mint archetipikus szimbólumnak az értelmezését a mentorálás folyamatában is érdemesnek tartja hasznosítani. Blake-Beard úgy véli, hogy a munkaerő növekvő sokszínűségét, a globalizációt és a technológiai fejlődést figyelembe véve, a mentorálás hídként való használata egyre fontosabbá válik. Mivel egyre több embernek kell olyan emberrel együtt dolgoznia vagy kapcsolatba lépnie, akitől nagyon különbözik, a mentorálást nemcsak a faji vagy nemi, hanem a kulturális és/vagy nemzetiségi különbségeken keresztül is szükséges értelmezni. A szerző szerint ehhez a perspektívaátváltáshoz nyújthat segítséget a híd ősi szimbólumának az értelmezése a mentorálás folyamatában. A nevelés-oktatás-képzés területein és a mentorálási tevékenységben egyre inkább megjelenik a multikulturalizmus, az ebből adódó új normák érvényesítésére lehetőséget ad az archetipikus szimbólumok pedagógia és/vagy mentori munkában való alkalmazása.

Pedagógiai modellek az archetipikus szimbólumok alkalmazásával

A nevelés-oktatás-képzés területein az archetipikus szimbólumok alkalmazására vonatkozóan elméleti, és gyakorlati stratégiák szintjén is megfogalmazódtak, illetve kidolgozásra kerültek pedagógiai modellek, melyeket a többségi ellátás keretein belül is fel lehet használni, pl.: mese-pedagógia (Bajzáth 2017), szimbólumpedagógia (Hevesi 2019), archetipikus pedagógia (Mayes 2020), táncpedagógia (Német 2020, Serlin 2020). Az archetipikus szimbólumokat alkalmazó pedagógiai modellekben különböző, a kor igényeinek megfeleltethető értékek megjelenítésére nyílik lehetőség, pl.: közösségek megteremtése és fenntartása, belső harmónia megteremtése, lelki betegségek gyógyítása, megújulás-újrakezdés segítése. A szimbólumok alkalmazásában rejlő pedagógia lehetőségek kiaknázása, hatékonyságának feltárásai új távlatokat nyithatnak meg a pedagógiai kutatások területén.

Pszichológia

A hazai és nemzetközi szakirodalom áttekintésekor a pszichológia területéről találtuk a legtöbb példát az archetipikus szimbólumok alkalmazására. Ez vélhetően abból adódik, hogy Jung munkásságára támaszkodva, az ő gondolatait továbbgondolva ennek a területnek a szakemberei foglalkoztak és foglalkoznak jelenleg is a legtöbbet az archetipikus szimbólumok témakörével.

A természeti területeken való tartózkodás pozitív hatása az emberi egészségre és jóllétre

A természeti területek pozitív hatásait Ottosson és Grahn (2021) tanulmánya alapján az 1980-as évek óta egyre több kutatási eredmény bizonyítja. A természeti területek egészséget leginkább elősegítő tulajdonságait úgy értelmezik a szerzők, hogy azok a természetnek azon tulajdonságai, amelyeknél az ember az evolúció révén felkészült arra, hogy pozitív módon érzékelje azokat. Kutatásaik a skandináv természet sajátos, archetipikusnak nevezhető (például az archaikus skandináv mitológiára, életmódra utaló) helyeihez és jelenségeihez kapcsolódnak. Kérdőív kutatásukban vizsgálták, hogy ezek a természeti archetípusok hogyan idéznek elő szorongást, félelmet és távolságtartást, valamint nyugalmat, békességet és kapcsolatot. Eredményeik alapján a továbbiakban egy modellt kívánnak kidolgozni arra vonatkozóan, hogy a természeti archetípusok milyen módokon hathatnak az emberre, nyugalmat, békességet előidézve és kapcsolatot kialakítva vele.

Az archetípusok fenomenológiai valóságának filogenetikai tényként való kezelése

Sztereotip viselkedési formák megfigyelése során a klinikai pszichológus, Major (2021) megfigyelte, hogy a kor, a rassz vagy a kultúra különbözőségei ellenére ezen viselkedési formák kodifikált szabályokként vagy tipikus viselkedési módokként jelennek meg. Ez a megfigyelés – meglátása szerint – megerősíti azt, amit Jung vélt az öröklött/filogenetikus tárban tárolt archetípusok létezésével kapcsolatban, amelyre kollektív tudattalanként utalt. Major tanulmányában a kódbiológia és az archetípus fogalma közötti párhuzamok bemutatásával foglalkozik. Úgy véli, hogy születésünkkor az elménk nem tabula rasa: az agy robbanásszerű diverzifikációja, a tudatosság és az intencionalitás megjelenése ellenére nemcsak az embernél, hanem minden emlősnél és más élőlénynél megfigyelhető az alapvető ösztönök és érzelmek megőrzése, ami a viselkedés alapjául szolgáló neurális kódokra utal. Ezeknek az alapvető szabályrendszernek az ismétlődéséből az következik, hogy egy vagy több neurális kód nagymértékben konzerválódott. Így az archetípusok fenomenológiai valósága nem valami metaforikus, hanem ontológiai (filogenetikai) tényként értelmezhető. Azt javasolja, hogy a pszichológusok a kódbiológiai perspektívát használják az emberi viselkedés megértésének érdekében. Ez a megközelítés segíthet felismerni, hogy ezeknek a fenomenológiai eseményeknek ontológiai valóságuk van.

A rák pszichológiai kezelése

Lehetségesnek tartják a rák pszichológiai kezelését archetipikus képek felhasználásával. Bulotiene (2020) tanulmányának célja, hogy klinikai példákon keresztül bemutassa, hogy a litván rákbetegeknél hogyan alakultak ki a természethez kapcsolódó archetipikus képek, s elemezze, hogy ezek a képek hogyan segítettek a rákbetegeknek kapcsolatba kerülni érzelmeikkel és személyes tapasztalataikkal. A szerző szerint az elemzett példák lehetővé teszik azt az előzetes következtetést, hogy a rákos megbetegedés során az ember pszichéje univerzális archetipikus képeket hoz létre, amelyek fontos részét képezik a betegséggel való pszichológiai megbirkózás folyamatának.

A halálos betegek fájdalmának pszichospirituális enyhítése

A témával kapcsolatban az archetipikus gyógyítás módszeréről Devilen és Churchill (1994) kutatásaiban olvashatunk. A halálos betegek fájdalmának pszichospirituális enyhítésére a következő archetipikus módszereket javasolják: életre visszatekintő terápia (a beteg személy megosztja élettörténetét a gondozójával, hasonlóan az ősi mesemondókhoz); a jelenlét szolgálata (a gondozó nem a szakmai képességeinek az alkalmazására, hanem sebezhetőségének a megosztására összpontosít); klinikai hipnózis (a hipnózist végző a tudattalanhoz való hozzáférés természetességét és egyszerűségét hangsúlyozza); mítoszok, szimbólumok, rituálék (segítség a fájdalom feldolgozásában); kreatív terápiák (eszközök az életminőség javítására: zene, dráma, kézművesség). A tanulmány írói szerint az archetipikus gyógyítás a gondozóban és a betegben egyaránt a fájdalom enyhülését eredményezi.

A mandalák hatása az orvostanhallgatók pszichológiai állapotára vonatkozóan

Ennek a kvalitatív kutatást alkalmazó vizsgálatnak (Potash et al. 2015) az volt a célja, hogy feltárja, a mandalák létrehozása milyen módon adhat lehetőséget arra, hogy az orvostanhallgatók reflektálhassanak aktuális pszichológiai állapotukra. Az orvostanhallgatók egy művészeti alkotóműhely foglalkozásán vettek részt, ahol az aktuális érzelmi állapotuk alapján man-

dalákat alkottak. Ezt követően reflektív írást készítettek, és beszélgettek a megélt tapasztalataikról. A kutatás eredményei azt mutatták, hogy a hallgatók erőteljesen küzdöttek az ellentmondásos perspektívák integrálásával, mivel megpróbálták összeegyeztetni egyéni és szakmai (orvosi) identitásukat. A pszichoszociális jellemzők, problémák feltárásával kapcsolatos további eredmények között szerepeltek még a következők: gondoskodás igénye; egzisztenciális aggodalmak; érzelmi nehéz helyzetek, a végkifejlet és a stressz kezelése. Eredményeik alapján a kutatók úgy vélik, hogy a mandalákészítés és az ahhoz kapcsolódó tapasztalatok feldolgozása eszköz lehet az orvostanhallgatók számára arra vonatkozóan, hogy érzelmi állapotukra reflektáljanak és a pszichológiai egyensúlyukat megteremtsék.

A labirintusjárásból származó előnyök tárgyalása

Burt (2014) kutatásában a labirintust ősi archetipikus szimbólumként értelmezi. A labirintusjárás előnyeiként sorolja fel a jobb (kreatív) agyféltekés gondolkodást, a sétálva meditálást, a szívritmus és a vérnyomás szabályozását, a krónikus fájdalom csökkentését és az álmatlanság kezelését. A szerző javasolja, hogy a labirintusjárást építsék be a figyelem- és egyéb tanulási zavarral küzdők, és az autizmussal élők terápiájába.

Az előzőekben felsorolt példák alapján láthatjuk, hogy az archetipikus szimbólumokat a gyakorlatban jellemzően a pedagógia és a pszichológia területén alkalmazzák. Ez érthető, hiszen a praktikus archetipikus szimbólumok csoportosításánál olyan funkciókat találtunk (pl.: ismétlődése biztonságot ad, közvetít, gyógyít, egyensúlyt teremt stb.), melyek leginkább a nevelés-oktatás-képzés, illetve a pszichológia területeihez kapcsolódnak. A példákban láthatjuk, hogy az archetipikus szimbólumokat olyan problémák kezelésére, illetve feladatok megoldására alkalmazzák, melyek korunkban folyamatos kihívást jelentenek számunkra: attitűdformálás, kompetenciafejlesztés, érzelmi biztonság megteremtése, személyiségfejlesztés, multikulturalitásra nevelés, egészség és jólét védelme, a társadalmi normáktól eltérő emberi viselkedés megértése, betegségekkel való gyógyulás segítése, halálos betegek fájdalmának enyhítése, pszichológiai egyensúly megteremtése, képességfejlesztés.

Újrafogalmazott praktikus archetipikus szimbólumok

Annak érdekében, hogy jelen korunkban a praktikus archetipikus szimbólumok funkcióit minél szélesebb körben felhasználhassuk, szükséges azok funkcióit a kor elvárásai, általánosan használt kifejezései szerint is megfogalmaznunk, segítve ezzel a könnyebb érthetőséget/értelmezhetőséget és ebből adódóan az alkalmazhatóságot.

Újrafogalmazva a következő funkcióit jelölhetjük meg a praktikus archetipikus szimbólumoknak:

motivál (életerő); *segít* (teremt); *spirituális tapasztalatra ad lehetőséget* (transzcendencia/spiritualitás); *harmonizál* (egyensúlyt teremt); *közösséget teremt és összetart*; *gyógyít; véd; patronál* (lélekvezető, segítő); *segít az újrakezdésben* (újjászületés, megtisztulás, megújulás); *tanít* (átmenet/felemelkedés, átalakulás); *küzdésre nevel* (harcoló); *csapdába ejt* (rabság); *eredményt/sikert biztosít* (bőség, termékenység); *megmozgat, ismétlődése biztonságot ad* (mozdulatok/mozgás); *érezkelteti a világmindenséget* (világmindenség); *tudást ad/értékrendet formál* (bölcesség, megvilágosodás); *szellemi útkeresésben segít* (Ég és Föld összekötése); *konfliktusokat felold* (ellentétek/ellentétpárok harmóniája); *párkapcsolati és szexuális nevelést biztosít* (szerelem, szexualitás); *megbízhatóságra nevel* (tartósság, állandóság, halhatatlanság); *szemlélteti a vezérszerepet* (uralkodás); *kifejezi a sebezhetőséget* (múlандóság); *életcélokat mutat* (teljesség).

A felsorolt – és újonnan megfogalmazott – funkciók alapján több szintéren (pl.: bölcsőde, óvoda, köz- és felsőoktatás, szakképzés, munkahely, művelődés színterei) és több területen is (pl.: multikulturalizmusból adódó új normák érvényesítése, kompetenciafejlesztés, integráció, inklúzió, management, érdekérvényesítés, társadalmi diszkrimináció elkerülése) alkalmazni lehet az archetipikus szimbólumokat. A praktikus archetipikus szimbólumok jellemzőikből adódóan lehetőséget kínálnak a társadalmi diszkrimináció szempontjából érintett személyek (pl.: sérüléssel, képességzavarral élők, romák, megváltozott munkaképességű személyek, börtönviseltek) számára a társadalomba való beilleszkedésük megkönnyítésére.

Összegzés, záró gondolatok

Tanulmányunkban arra a kérdésre igyekeztünk választ találni, hogy milyen módon segíthetik a szimbólumok a fenntartható társadalom kialakítását, s milyen lehetőségeket nyújthatnak az új kihívásoknak való megfelelés terén. A fenntartható társadalom jellemzői közé soroltuk, hogy generációkon keresztül fennmarad, működőképes, és fenntartható fejlődést támogató értékrendet alakít ki. Munkánk összegzéseként megállapíthatjuk, hogy az archetipikus szimbólumok olyan – jelentésében intangible – örökségelemek, melyeket a közösségek nemzedékről nemzedékre egyrészt átörökítenek, másrészt ezen örökségelemeket – a kollektív tudattalan fel-tételezésén alapulva – az ember születésétől fogva birtokol. Ezek az archetipikus képek alakítják az identitásunkat és biztosítják a generációk közötti folyamatosság érzését.

Az új kihívásoknak való megfelelés érdekében az archetipikus szimbólumoknak elemeztük a jelentéstartalmait, majd kiemeltünk néhányat az általánosan jellemezhető funkciói közül. (A funkciók között jelölve a befolyásolás lehetőségét, mely a szimbólumok használatának a veszélyeire is felhívja a figyelmet). Ezt követően, jellemzőik alapján, csoportosítva összegyűjtöttük a gyakorlatban is alkalmazható, praktikusnak jelölt archetipikus szimbólumokat. Tanulmányunk második felében a hazai és a nemzetközi szakirodalomban példákat kerestünk az archetipikus szimbólumok alkalmazásának lehetőségeire, gyakorlati példákon keresztül szemlélve azok vulnerabilitását, azaz válaszadási és helyreállítási képességét. A példák alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy az archetipikus szimbólumok vulnerabilitása megfelelő, mert lehetőséget ad az új kihívásoknak való megfelelésre. Ezt követően a kor elvárásai, általánosan használt kifejezései szerint újrafogalmaztuk a praktikus archetipikus szimbólumok funkcióit, segítve ezzel a könnyebb értelmezhetőséget és ebből adódóan az alkalmazhatóságot.

A bevezetőben jelzett, Brantmeier (2020) által feltett kérdésre úgy tűnik, hogy van válasz: teremthetünk olyan kultúrákat, amelyekben az elkötelezett vizsgálódás a sebezhetőség jegyében zajlik, s ahol olyan kérdéseket tehetünk fel, amelyek a felfogóképességünkön túlmutatnak, s amelyek talán, csak talán, egy békésebb és igazságosabb világhoz vezetnek el.

Irodalom

- Adams, M. (2008). The archetypal school. In P. Young-Eisendrath & T. Dawson (szerk.), *The Cambridge Companion to Jung*. 107–124. Cambridge University Press: Cambridge.
- Adkinson, R. (2018). *Szent szimbólumok. Népek, vallások, misztériumok*. Corvina Kiadó. Budapest.
- Alleau, R. (1976). *La science des symboles*. Payot. Paris.
- Bajzáth M. (2017). *Mesefoglalkozások gyűjteménye 1. – Pedagógusoknak*. Kolibri Gyerekkönyvkiadó Kft. Budapest.
- Blake-Beard, S. (2009). Mentoring as a Bridge to Understanding Cultural Difference. *Adult Learning*, 20(1–2), 14–18.
- Boldizsár I. (szerk., 2019). *Mesék a Csodakertről. Az egyetlen Földért*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Bradshaw, S., Storm, L. (2013). Archetypes, symbols and the apprehension of meaning. *International Journal of Jungian Studies*, 5(2), 154–176.
- Brâncuși, C. (1920). *Le commencement du monde*. (Szobor) Dallas Museum of Art. Texas.
- Brantmeier, E. J. (2020). *Pedagogy of Vulnerability*. Information Age Publishing. Charlotte, NC.
- Bulla M. (2011). Sokféleség és sérülékenység. A resilience képesség társadalmi interpretálása. In Tamás Pál, Bulla Miklós (szerk., 2011), *Sebezhetőség és adaptáció. A reziliencia esélyei*, 19–31. MTA Szociológiai Kutatóintézet. Budapest.
- Bulotiene, G. (2020). Archetypal images emerging in the therapy of Lithuanian cancer patients. *Journal of Analytical Psychology*, 65(2), 408–422. doi: [10.1111/1468-5922.12584](https://doi.org/10.1111/1468-5922.12584)
- Burns, Ch. P. E. (2017). Archetypal Symbolism. In Leeming D. (szerk.), *Encyclopedia of Psychology and Religion*. Springer, Berlin, Heidelberg. doi: [10.1007/978-3-642-27771-9_9358-1](https://doi.org/10.1007/978-3-642-27771-9_9358-1)
- Burt, V. (2014). Labyrinth found. *Landscapes/Paysages*. (16)(2), 47–47.
- Chagall, M. (1961). *The Paradise*. (Festmény) Marc Chagall National Museum. Nice.
- Chang, H. M., Ivonin, L., Díaz, M., Català, A., Chen, W., Rauterberg, M. (2013a). From mythology to psychology: Identifying archetypal symbols in movies. *Technoetic Arts*, 11(2), 99–113. doi: [10.1386/tear.11.2.99_1](https://doi.org/10.1386/tear.11.2.99_1)
- Chang, H. M., Ivonin, L., Díaz, M., Català, A., Chen, W., Rauterberg, M. (2013b). Experience the World with Archetypal Symbols: A New Form of Aesthetics. In N. Streitz, C. Stephanidis (szerk.), *Distributed, Ambient, and Pervasive Interactions. DAPI Lecture Notes in Computer Science*, Springer, Berlin, Heidelberg. doi: [10.1007/978-3-642-39351-8_23](https://doi.org/10.1007/978-3-642-39351-8_23)

- Creuzer, F. (1821). *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen: in Vorträgen und Entwürfen (Band 4)*. Leipzig. Darmstadt.
- Devilen, J., Churchill, J. E. (1994). Archetypal healing. *American Journal of Hospice and Palliative Medicine*, 11(1), 26–33. doi: [10.1177/104990919401100105](https://doi.org/10.1177/104990919401100105)
- Eliade, M. (2006). *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Faragó F. (2011). A szimbólumok ereje. *Szózat*, 21(2), 3–5.
- Feischmidt Margit (1997). Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika új diskurzusa. In Feischmidt Margit (szerk.), *Multikulturalizmus*, 7–29. Osiris Kiadó. Budapest.
http://www.kallaierno.hu/data/files/feischmidt_margit_multikulturalizmus_bevezeto_6szs_mv.pdf Utolsó letöltés: 2022. 01. 26.
- Gardin, N., Olorenshaw, R., Gardin, J., Klein, O. (2009). *Szimbólumok lexikona*. Saxum Kiadó. Budapest.
- Hart, D., Neil Brady, F. (2005). Spirituality and Archetype in Organizational Life. *Business Ethics Quarterly*, 15(3), 409–428. doi: [10.5840/beq200515327](https://doi.org/10.5840/beq200515327)
- Hevesi T. M. (2019). A „Szimbólum pedagógia” fogalmának megalapozása, bevezetése. In Kaposi J., Szőke-Milinte E. (szerk.), *Pedagógiai változások – a változás pedagógiája*. Szaktudás Kiadó Ház. Budapest. 160–178.
- Hoppál M., Jankovics M., Nagy A., Szemadám Gy. (1995). *Jelképtár*. Helikon Kiadó. Gyula.
- Houze, R. (2016). *New Mythologies in Design and Culture: Reading Signs and Symbols in the Visual Landscape*. Bloomsbury Academic. New York.
- Izod, J. (2001). Archetypal images: Symbols and the cultural unconscious. In Izod, J. *Myth, Mind and the Screen: Understanding the Heroes of our Time*, 47–56. Cambridge University Press: Cambridge. doi: [10.1017/CBO9780511489464.004](https://doi.org/10.1017/CBO9780511489464.004)
- Jung, C. G. (2011). Az archetípusok és a kollektív tudattalan. Scolar Kiadó. Budapest.
- Kapitány Á., Kapitány G. (2020). *Szimbolizáció és pszichológia*. ELTE PPK – L'Harmattan Kiadó. Budapest.
- Kapitány Á., Kapitány G. (2019). *Szimbolizáció és szemiotika*. A jelteremtő ember. IKU – MSZT. Budapest.
- Mayes, C. (2005). *Jung and education: Elements of an archetypal pedagogy*. Rowman & Littlefield Education. Lanham, Md.
- Mayes, C. (2020). *Archetype, Culture, and the Individual in Education. The Three Pedagogical Narratives*. Routledge.
- Major, J. Ch. (2021). Archetypes and code biology. *Biosystems*, 208, 104501. doi: [10.1016/j.biosystems.2021.104501](https://doi.org/10.1016/j.biosystems.2021.104501)
- Maloney, A. (1999). Preference ratings of images representing archetypal themes: an empirical study of the concept of archetypes. *Journal of Analytical Psychology*, 44(1), 9–116.
- Német L. (2020). Világmegváltó táncpedagógia. Tényleg javíthat a balett a matekjegyen? *Új Köznevelés*, 76(1–3) <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-kozneveles/vilagmegvalto-tancpedagogia#main-content> Utolsó letöltés: 2022. 01. 26.
- Ortutay K. (2020). Ünnepek és szimbólumok az óvodáskorú gyermekek nevelésében. In Balázs Géza, Pölcz Ádám (szerk.), *A gyermek szemiotikája*, 85–95. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest.
- Ottosson, J., Grahm, P. (2021). Nature Archetypes – Concepts Related to Objects and Phenomena in Natural Environments. A Swedish Case. *Frontiers in Psychology*, 11, 612672. doi: [10.3389/fpsyg.2020.612672](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.612672)
- Pál J., Újvári E., Borus J., Ruttikay H. (2001). *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. <https://docplayer.hu/987422-Szimbolumtar-jelkepek-motivumok-temak-az-egyetemes-es-a-magyar-kulturabol.html> Utolsó letöltés: 2022. 01. 22.
- Pearson, M., Wilson, H. (2001). *Sandplay & Symbol Work: Emotional Healing & Personal Development with Children, Adolescents, and Adults*. Australian Council for Education Research. Camberwell, Melbourne.
- Piercy, J. (2018). *Szimbólumok. Egy egyetemes nyelv*. Saxum Kiadó. Budapest.
- Pigulevskiy, V., Mirskaya, L. (2019). Archetypes and design. SHS Web of Conferences 72:03017. *Directory of Open Access Journals: DOAJ Articles*.
https://www.researchgate.net/publication/337595337_Archetypes_and_design Utolsó letöltés: 2022. 01. 18.
- Potash, J. S., Chen, J. Y., Tsang, J. P. Y. (2015). Medical student mandala making for holistic well-being. *Medical Humanities*, 42(1), 17–25. doi: [10.1136/medhum-2015-010717](https://doi.org/10.1136/medhum-2015-010717)
- Roesler, Christian (2012). Are archetypes transmitted more by culture than biology? Questions arising from conceptualizations of the archetype. *Journal of Analytical Psychology*, 57(2), 223–246. doi: [10.1111/j.1468-5922.2011.01963.x](https://doi.org/10.1111/j.1468-5922.2011.01963.x)

- Rosen, D. H., Smith, S. M., Huston, H. L., Gonzalez, G. (1991). Empirical study of associations between symbols and their meanings: evidence of collective unconscious (archetypal) memory. *Journal of Analytical Psychology*, 36(2), 211–228.
- Sas I. (2012). *Reklám és pszichológia a webkorszakban – Upgrade 3.0.* Kommunikációs Akadémia Kft. Budapest.
- Serlin, I. A. (2020). Dance/Movement Therapy: A Whole Person Approach to Working with Trauma and Building Resilience. *American Journal of Dance Therapy*, 42(2), 1–18. doi: [10.1007/s10465-020-09335-6](https://doi.org/10.1007/s10465-020-09335-6)
- Silverstein, O., Asael N. (1997). Imagery, Concept Formation and Creativity – From Past to Future. 9 pp. (ED408983), Beszámoló, Adatbázis: ERIC. <https://eric.ed.gov/?id=ED408983> Utolsó letöltés: 2022. 04. 17.
- Spineto, N. (2003). *Szimbólumok az emberiség történetében.* Officina '96 Kiadó. Budapest.
- Sotirova-Kohli, M., Opwis, K., Roesler, C., Smith, S. M., Rosen, D. H., Vaid, J., Djonov, V. (2013). Symbol/Meaning Paired-Associate Recall: An “Archetypal Memory” Advantage? *Behavioral Sciences*, 3(4), 541–561. doi: [10.3390/bs3040541](https://doi.org/10.3390/bs3040541)
- Sotirova-Kohli, M., Rosen, D. H., Smith, S. M., Henderson, P., Taki-Reece, S. (2011). Empirical study of Kanji as archetypal images: understanding the collective unconscious as part of the Japanese language. *Journal of Analytical Psychology*, 56(1), 109–132. doi: [10.1111/j.1468-5922.2010.01893.x](https://doi.org/10.1111/j.1468-5922.2010.01893.x)
- Spoto, A. (2021). Experiencing whole type: living into the archetypal Self. *Journal of Analytical Psychology*, 66(5), 1094–1118. doi: [10.1111/1468-5922.12731](https://doi.org/10.1111/1468-5922.12731)
- Szirmai É. (2019). A digitális identitás titkos jelei. In Balázs Géza, Minya Károly, Pölcz Ádám (szerk.), *A titok szemiotikája*, 301–312. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest.
- T. Molnár G. (2014). Ünnepe, ünneplés, ünnepkultúra In Takács Zoltán, Ricz András (szerk.), *Regionális kaleidoszkóp*, 293–303. Regionális Tudományi Társaság. Szabadka.
- Tamás P., Bulla M. (szerk., 2011). *Sebezhetőség és adaptáció. A reziliencia esélyei.* MTA Szociológiai Kutatóintézet. Budapest.
- Tánczos V. (2007). *Szimbolikus formák a folklórban.* Kairosz Kiadó. Pécs.
- Újvári E. (2017). A multikulturalitás terminológiájának szemantikája a kulturális antropológia elméleteiben. In Balázs Géza, Minya Károly (szerk.), *Multikulturalitás. Kultúraközvetítés a tudományban, művészetekben, médiában, mindennapokban*, 83–89. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest.
- Újvári E. (2001). Szimbólumfelfogásunk. In Pál József, Újvári Edit (szerk.), *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, 5–11. <https://docplayer.hu/987422-Szimbolumtar-jelkepek-motivumok-temak-az-egyetemes-es-a-magyar-kulturabol.html>
- White, Leslie A. (1940). The Symbol: The Origin and Basis of Human Behavior. *Philosophy of Science*, 7(4), 451–463.